

1734, червня 6 /травня 25/. Глухів. Лист Марка Маркевича до Насті Скорупи.

"М/ос/ці пані Скорупиная, мні велце м/о/сцівая п/а/ні и ласкавая бл/а/годіт/с/лка!

В битност мою в Стародубі, в дому в.м/о/с/ти/, м/о/с/ти/ п/а/ни, який розговор імілься з в.м./с/тю, м/о/с/ти/ панею о сродстві, тот за приездом моім в Глухов, кому надлежало обявлял и разсмотривано о том много як и д/у/ховного чина, так и других, толко ж донесено, же тому собитис нелзя. И сие я в.м/о/с/ти/ м.паней доношу и перебуваю в.м/о/с/ць/ м/о/с/ці/ паней моей велце м/о/сцівой доброжелателний и служит готовий Марко Маркевич.

1734 года
мая 25 дня,
Глухов

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 86. Оригінал, особисто підписаний М. Маркевичем. Листа завірено також сургучною печаткою, яка погано збереглася. Адреса: "Ей м/и/л/о/сти пані Анастасії Скорупиной. моей велце м/о/сцівой паней, а особливо бл/а/годітелці надлежит"./

1750, квітень. Розписка Ганни Есмонтовської.

"По сему саморучному умершаго Михайла Есмонтовско-го облику уплатила всі сполна сорок рублей жена его Марина Скорупина, мною отобрани

Вдовствующая Есмонтовская Анна Марковичевна."

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 153 зв. Оригінал./

1750, травня 2 /квітня 21/. Розписка Ганни Есмонтовської.

"1750-г/о/ года априля 21 дня.

По облику умершаго бунчукового товариша Михайла Есмонтовского саморучном и кромі облика пятнадцать рублей жена его Марина Скоруповна уплатила мні всіх денег пят-десят рублей и по уплатии оных для вірности от мене за рукою моею дана в прийнятій росписка.

Анна Есмонтовская."

/НБУВ. ІР. Ф. 1. № 57480. Арк. 154. Оригінал./

¹ Лабур О. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (ХУІ - ХУШ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 1999. С. 10.

² Мицик Ю.А. З документації українських гетьманів та полковників доби Руїни //Сіверський літопис. 1999. № 3. С. 33 - 34.

³ НБУВ. Інститут рукопису. Ф. 1. № 5780.

⁴ Стародубщина, яку більшовики приєднали до Росії, залишається майже недослідженою. Російські історики не зацікавлені у дослідженні українського минулого регіону, українським же донедавно було заборонено його торкатися.

⁵ Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. К., 1998. Ч. 1. С. 212.

⁶ Одне слово написано нерозбірливо.

Ярослав Дзира

**ПАЛЕОГРАФІЯ "РЕЄСТРУ ВСЬОГО ВІЙСЬКА
ЗАПОРІЗЬКОГО 1649 РОКУ" - ВИДАТНОЇ
ПАМ'ЯТКИ ЖИВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ.**

Міжнародний документ "Реєстра всього Війська Запорізького" створено козацьким урядом восени 1649 року за

сприятливих умов у перші місяці існування Української Козацької держави, коли не було вже залежності та ідейно-політичного тиску з боку сусідньої Речі Посполитої та Росії, а, головне, - українська мова стала державною. На останній сторінці "Реєстру" стоять власноручні підписи видатних державних діячів України - гетьмана Богдана Хмельницького та генерального писаря Івана Виговського, останнього ще й польською мовою.

Перепис козаків здійснено сотенними і полковими писарями на місцях. Польський уряд збільшив козацький реєстр із 6-8 тисяч (20-30-ті роки XVII ст.) до 40 тисяч. Тим переписом було охоплено великі землі Наддніпрянської України, і на цьому терені виникла суверенна Українська Козацька держава, що мала тоді в своєму складі 16 полків. Козацькі писарі безпосередньо на місцях з народних уст занотували безліч сіл, містечок, міст, та сорок тисяч чоловічих національних імен та майже стільки ж прізвищ, прізвицьк, своєрідних, барвистих, дотепних, що віками, відстоявшись в часі, жили ще юридично не затверджені в океані рідної мови і передавалися згідно з нормами українського звичаєвого права з покоління в покоління. Історія мовби подарувала нам зі своїх першопочатків пракорені нації, статистичне джерело етнічного складу населення Української Козацької держави середини XVII століття, а точніше національний паспорт 40 тисяч голів родин, тобто майже півмільйонного населення, якщо рахувати нашу родину п'ятидідною. 60% козацьких прізвищ реєстру закінчується найхарактернішим і найпродуктивнішим суфіксом *-енко*, що й досі є візитною карткою українця. Четверта частина національних імен також закінчується суфіксом *-ко*: Левко, Лесько, Мисько, Стецько, Юрко, Васько тощо.

Реєстр написано типовим українським скорописом середини XVII ст. Письмо чітке, літери загалом розбірливі, одначе зберігають характерні особливості староукраїнської графіки. За аналогією до латинського та польського письма і передачі українських імен і прізвищ польськими літерами Іван Виговський застосував, крім передачі голосних "О" та "Е" в закритих складах (зрідка зустрічається "І" - Бирченко, Пединив, Діненко, Макивка, Дрізд, Чудомій, Зирчин, Зир-

Пединив, Діненко, Макивка, Дрізд, Чудомій, Зирчин, Зирківський, Басаробій, Никинонько, Бибченко тощо) фонетичний правопис. Згідно з фонетичним письмом: пиши, як чуєш, читай, як бачиш, тобто звукова система мови відповідає літерній, живий звук передається на папері окремою літерою. До речі, у прізвищах та іменах козаків з Полісся у закритих складах повністю збережено місцеву вимову: Луй, Снуп, Руг, Кунь, Муст, Друзд, Антун, Кунаш, Тимуш, Масюв, Васюв. Отже, відчитування тексту з палеографічного боку не викликає жодних труднощів, якщо виходити з того, що він написаний живою українською мовою середини XVII ст., а одні й ті ж імена і прізвища повторюються десятки й сотні разів.

У написанні імен та прізвищ козаків не вжито жодної титли, яка так була поширена у загальновідомих словах книжної мови. З алфавіту було вилучено ще за піввіку до реформи Петра I в Росії кириличні букви - *ксі, пси, їжицю, юси, фіту*. Саме вони найчастіше вживалися в іменах грецького походження - Максим, Олексій, Олександр, Федір, Теофан, Хома, Потій, Филип тощо.

Літерами української абетки позначені всі живі звуки національної мови. Отже, за 200 років до запровадження Пантелеймоном Кулішем нашого фонетичного письма воно було введене в середині XVII ст. Іваном Виговським, який зробив спробу відтворити й узаконити національну абетку. Адже до цього його зобов'язувала й посада генерального писаря уряду Богдана Хмельницького.

Вилучив Виговський із національної абетки літеру "І" (десятиричне), яке широко вживалося в церковнослов'янському, староукраїнському та російському письмі. Вона заважала точно передати сучасний звук "і"; його він позначив і передав через "И" (восьмиричне) та "Ъ" (ять) - Зима - З ма, Пирижок - Пиръжок, Диденко - Дѣденко тощо.

В окремих полках цілковито, а в більшості частково, літеру "Щ" замінено буквосполуками "ШЧ", "СЧ", зрідка "Ш": ШЧербина, СЧербина, Шербиненко, Полішук тощо.

Таким чином прояснено етимологію, тобто відтворено корінь низки прізвищ: Мисьченко (від Мисько), Васьченко (від Васько), Лесьченко (Лесько), Юсьченко (Юсько), Ясьченко (Ясько), Крисьченко (Крисько), Зосьченко (Зосько, Зоська), Пасьченко (Пасько), Паньченко (Панько) тощо.

Дуже важливо для розкриття невідповідності між літерною і звуковою системою старої книжної української мови є відбиття звукового змісту церковнослов'янської літери "Л". Відповідно до живої вимови козаків маємо написання "В" - Товстий і в похідних від цього слова - (тут і далі цифра охоплює і похідні форми прізвищ) - 71 прізвище і лише один раз Толстенко. Прізвище "Вовк", "Вовченко", "Вовкодав" зустрічається 40 разів, а "Волк", "Волченко" тільки 8 разів. Прізвище "Довгий" подибуємо 60 разів, а "Долгий" - 10 разів. Отже, з сивої давнини для українців характерною була вимова - Товстий, Довгий, Ковтун, Вовк, Мовчан тощо, хоча таке їхнє написання в книжній українській мові зустрічається дуже рідко. Адже імена не були якимись неологізмами, а належали до того лексичного складу, що вимовляються шохвилини.

Водночас відображено в реєстрі і м'яке (полтавське) "Л" - Полюляшенко, Ляпенко, Тулюбенко тощо поряд із Полуляшенко, Лапенко, Тулубенко тощо. Останніх значно більше, ніж перших.

Вживається в реєстрі властива тільки національній абетці літера "Г", яка мала в давньому українському письмі до двох десятків різних графічних зображень. У реєстрі вона позначалася як "Й" - Висоцької, Браїловець, Кропивної, Заїчка, Довгої тощо.

Зізнанням звуком "Г" починається понад сотня прізвищ. Передається на письмі він, як правило, через дві літери "КГ" або ж "К", один раз і через "Г" - Гонтар, Кгонтар, Квалт, Кгрунт, Кгречний, Кгузь, Кгандзенко, Кганжа, Канжа, Шинкирей, Кгрек, Кгратович тощо.

Можна нарахувати з два десятки прізвищ, що тільки починаються українським звуком "ДЗ" - Дзвинигородський, Дзикгар, Дзекало, Дзедзуленко, Дзеня тощо, а близько трьох десятків прізвищ, котрі починаються другим національним звуком "ДЖ" - Джюра, Дждеджеря, Дждеджула, Джсалалій, навіть Дждженко тощо. Ці звуки внаслідок русифікації української орфоепії тепер зникають у живій мові наддніпрянців.

Вже в козацькому реєстрі робилася спроба вилучити як у середині, так і в кінці слів церковнослов'янську літеру "Ъ"

шляхом винесення її як кінцевої приголосної літери над рядок, а "Ъ" над рядок не виносився. В XIX ст. наша інтелігенція насміхалася з "Ъ", бо ця буква в словах не позначає живого звука, а лише марнує чорнило і папір та шпигує за іншими літерами слова. Так, у реєстрі Київського полку, що нараховує 4024 слів, перший писар вжив "Ъ" тільки 186 разів. В середині слова "Ъ" ставився довільно після приголосної літери.

Іван Виговський виявився блискучим майстром українського барокового письма - пишного, мальовничого, орнаментального, пов'язаного з народним мистецтвом, яке є ключем для розуміння і пояснення важливих законів книжної української мови стосовно правильного вичитання голосних літер, окремих приголосних. В українській мові букви загалом відповідають звукам, хоча ці графічні знаки не завжди точно передають вимову, про що яскраво свідчить реєстр. Вся складність українського правопису в передачі саме голосних звуків, зокрема ненаголошених, які в діалектах можуть вимовлятися по різному - о наближується до у чи а, /корова - куро́ва - карова/, е - до и /Денис - Динис/ тощо.

Таким чином маємо бароковий стиль не тільки в літературі, музиці, архітектурі, мистецтві, а й національне барокове письмо як мистецький витвір кожного писаря.

Емблематичність мови, закон розрізнення, індивідуальна форма написання імені та прізвища за допомогою передусім різних форм діалектно вузько говіркової, місцевої вимови звуків, особливо голосних - важлива риса українського правопису XVI-XVII ст. У такий спосіб наша мова може озвучитись, і історія заговорить живим голосом. Цей закон яскраво ілюструють однакові родинні прізвища, часто також імена одного села, містечка, сотні, які написані підряд. Таких випадків усвідомленого, очевидно, й юридичного розрізнення у реєстрі нараховується понад півтори сотні прикладів, а в цілому їх тисячі. Наприклад, Корчівська сотня - Семен Корчевський, Данило і Мартин Корчовські, Мисько і Федір Корчувські; Іван Хведоренко, Микола Федоренко; Іван Бурак, Микола Буряк; Ничипір Козерацький, Іван Кузерацький; Григорій Пішченко, Євтух Пісченко; Юсько Торопило, Грицько Тарапилів зять; Давид Кловаченко, Яцько

Гловаченко; Федір Бовдун, Лесько Бовдюк; Іван Ширнар, Павло Шинкар; Ярема Телиженко, Семен і Гриць Телѣженко; Грицько Безмерненко, Тишко Безмертненко; Іван Залубовенко, Костя Залубовенко; Іван Писоренко, Максим Писаренко; Василь Чорниченко, Семен Черниченко; Жадько Сыч, Василь Сыч; Ярема Уролшович, Василь Урушович; Пилип Зезуля, Семен Зезюля; Богдан Шамшура, Гришко Шамшур; Семен Таратаренко, Іван Тараберенко; Іван Темниченко, Грись Темничинко тощо.

На сторінках реєстру подибуємо дуже багато прізвищ та імен, в яких зафіксовано паралельне написання "Е" - "И" і навпаки "И" - "Е", переважно ненаголошених, характерних для південно-східних та південно-західних говірок. Наприклад, зустрічається 53 прізвища з написанням через "Е" Денисенко і сім - з "И" - Динисенко; 38 прізвищ з написанням через "Е" Демиденко і 10 - через "И" - Димиденко; 14 - Артеменко і 10 - Артименко; 13 - Германенко і 6 - Гирманенко тощо. І, навпаки, замість сподіваного літературного "И" зустрічається місцеве "Е". Двічі - Устеменко і 15 - Устименко; тричі - Цебуля з варіантами і відповідно 27 - Цибуля, а прізвище Олихвіренко 23 рази написано через "И" і лише один раз через "Е" - Олехвіренко. Таким чином місцева вимова стала відтоді нормою. Для передачі середнього звука між "Е" та "И" писар в окремих полках запровадив спеціальну літеру "Ѡ": ПѠтро, ЗіновѠць, ІванѠць тощо.

Літери "Ы" та "И" часто вживались в одних і тих же іменах та прізвищах довільно, зокрема й для розрізнення: Іван Мозыренко, Грицько Мозиренко; Ярема Бобыренко, Жадан Бобыренко; Фесько Борысенко, Конін Борисенко; Максим Рыхличенко, Сергій Рихличенко; Іван Кобыляцький, Іван Кобыляцький і багато інших, які написано підряд. Коли ж вживання "Ы" або ж "И" може змінити зміст слова чи надати йому смислового відтінку, писар вживає або першу, або ж другу літеру, як правило послідовно. Скажімо, прізвище "Чорный" він без жодного винятку у 106 випадках пише через "Ы", щоб не сплутати його з "Чорній". Так само через "Ы" подає прізвища "Нагірный", "Білый", "Сірый", "Рудый" тощо.

У кількох прізвищах, очевидно, помилково, писар вжив

"Г" десятирічне після голосних: Кириєнко, Кіяниця, Корсунській. Послідовно з початковим "И" пише він прізвища "Ігнатенко" - 144 випадки, а також саме ім'я Ігнат. Тим часом немає початкового "Г" у прізвищах: Сидоренко, Сакович, Сасенко, Политика, Ляшенко, Змайлів тощо, які його втратили в сиву давнину - Исакович, Исаєнко, Иляшенко, Измайлів тощо. Понад 10 прізвищ починаються, згідно з українською вимовою, літерою "И", - Иленко, з варіантами - 137 прізвищ, а також Икавець, Индиченко, Иржищивець, Ирод, Ирха тощо. На початку 30-х років ХХ ст. задля зближення українського алфавіту з російським із правопису і словників невинувато було викинуто усі слова, що починаються літерою "И". Словник Грінченка їх нараховує до сотні.

Від слова "білий" утворено 240 прізвищ з написанням через деревлянську літеру "Ѣ" Бѣлик, Бѣлоштан, і 160 прізвищ через літеру "И": Билик, Билоштан і под, а також 56 прізвищ через букву "Е": Белик, Белан і под. Останні козаки, безсумнівно, з Поліських країв, де написання через "Е" відповідає народній вимові. Таким чином маємо всі підстави і аргументи, щоб заперечити і відкинути теорію авторитетних російських мовознавців про наявність якогось "нового Ѣ" навіть у тих наших пам'ятках, що написані водночас з реєстром ("Перло многоцінное, 1646 р.)¹, а також твердження про якесь нібито сплутування "Ѣ" з "И", "Ы" з "И", що насправді є характерною рисою українського барокового письма і ґрунтується на живій основі народних говірок і законі розрізнення, навіть одного і того ж слова, якщо воно пишеться підряд двічі. Приміром, сотня Андрѣєва і він же Андрій сотник; сотня Зѣнченка, а сам він Зинченко Іван; сотня Бѣлєцького, а сам він Белецький Іван; сотня Ресченкова, а сам він Росченко Петро.

Також, наприклад, і від слова "дід" нараховується 28 прізвищ з літерою "Ѣ", 21 прізвище з літерою "И" і навіть одне з літерою "Ы" - Дыденко тощо. Отже, деревлянська літера "Ѣ" з сивої давнини вимовляється на Придніпров'ї як "Г", "И", а в північних поліських говірках як дифтонг "ІЕ", а не під наголосом як "Е" - Дедок, Песок тощо, але аж ніяк як російське "Є". Очевидно, в добу Київської держави цей дифтонг був занесений до нашого письма писарями вихідцями з поліських говорів, які не лягли в основу української

літературної мови, тому його написання в пам'ятках XVI-XVII є традиційним.

Подібну неоднозначну передачу вимови зустрічаємо в реєстрі і щодо нашої літери "Ф" - "ХВ" "П", "Х", "Т". Через наддніпрянське "ХВ" подано 115 прізвищ "Хведоренко", "Хведченко", "Хведорович". І водночас 65 прізвищ зафіксовано через "П" - *Ледоренко, Ледорченко, Ледченко, Пединів*. Прізвище "Хвесенко" разом із варіантами зустрічається 30 разів, а також 16 прізвищ - "Олихвіренко", 18 - "Хвиленко". Водночас подано 136 прізвищ "Пилипенко", 57 - "Пархоменко", 2 - "Парфієнко", 2 - "Пархвиленко", 1 - "Партола" тощо. Отже, наддніпрянське "Ф" вимовляється українцями цих країв, як "ХВ", "П", "Х" ще задовго до прийняття християнства, позаяк саме з церковного календаря з'явилися тут імена: *Федір, Филип, Филимон, Феофан, Фома, Парфен* тощо, і мешканці цих країв вимовляли їх згідно з місцевою артикуляційною традицією щодо вимови грецького "Ф" (фіти). До речі, староукраїнське зображення фіти зберігається у реєстрі для позначення українського звука "Ф", про що свідчить вище наведені приклади. Це надто важливий аргумент для доведення, що українська мова в Придніпров'ї сформувалася задовго до прийняття християнства. Водночас у реєстрі зустрічаються і поодинокі написання "Олифір", "Филип", "Панфіл", а також п'ять прізвищ "Стефаненко" і три "Стефанович" і часто ім'я "Стефан", "Стефван" тощо, так характерні для західноукраїнських говірок.

Від імені "Фома" утворено 128 прізвищ "Хоменко" із варіантами, і водночас 42 - "Томченко", "Томашенко" і похідних, поширених на західноукраїнських землях і в польській мові.

У прізвищах реєстру часто подибуємо тверде "Р", характерне для говірок Правобережжя. Скажімо, прізвище "Кудра" зафіксоване з кінцевим "А" 19 разів, а з прикінцевим "Я" лише один раз "Кудря", а також Кудрявий і Кудравий, Кудрявченко. Можна нарахувати 18 прізвищ з м'яким "Р" - "Рябий" і 8 - з твердим "Р" - "Рабий", а також 9 з написанням "Ребий".

Зустрічається чимало випадків передачі місцевої йотованої "Ю", "Я" як "Е", "Є", "І". З написанням через "Я" пода-

но 16 прізвищ "П'ятаченко" і 4 через "Е" - "Петигорський", "Петиченко", навіть один раз "Патаченко", а також 15 - "Коляда" з варіантами та 6 "Коледа". 22 прізвища написано "Слюсаренко", "Слюсар" і три "Слісар".

Часто відсутнє пом'якшення приголосних кінцевими йотованими "Я", "Ю" (третя йотована літера "Є" графічно збігається з "Е"). Наприклад: *Кияница - 12 прізвищ, Кислица - 6, Лисица - 5, Паленица - 1, Копица - 1, Метелица - 1* тощо. Тим часом у похідних прізвищах від цих засвідчено, що кінцевий приголосний міг бути м'яким - *Кисляк, -7, Метеля - 1, Лисяненко - 1* тощо.

Важко було освіченим українцям у давнину передавати пом'якшення приголосних як в середині так і в кінці слів, позаяк в різних говірках нашої мови вони й досі вимовляються твердо і м'яко - *хлопець - хлопеп, говорю - говору, трьох - трох, Пирятин - Пиратин, Цицюра - Цицура, козацький - козацкій* тощо.

Усе ж таки окреме графічне зображення чи позначка літери "Б" у старому українському письмі, зокрема й у реєстрі, зустрічається, і її зрідка вживали писарі, але чомусь і її не хочуть визнати сучасні палеографи і археографи. На сторінках реєстру вона позначається **Б̣**. Вони воліють нехтувати не тільки м'яким знаком, але й також ще двома українськими літерами - "Й" та "І", про що мова йтиме окремо.

В "Реєстрі" 1649 року ми виявили сотні слів, у яких в середині і в кінці слів *Виговський*, як і його сучасники, ставив "Б" - *Андрусь, Василь, Гринь, Івась, Кость, Стась, Ясь, Лесь, Щербань, Мозуль, Сецько, Безптанько, Воронько, Опаньчин, Зіньківський, Лавринь* тощо. Приміром, у списку козаків *Браславського полку "Б"* подибуємо 85 разів.

Часто зустрічаються в реєстрі прізвища з паралельним написанням ненаголошених "а" та "о" - *Багатий - 17 і Скоробогач* разом з похідним, *Колаченко - 6, Кочан - 4, Холява - 5* і відповідно - через "а" *Багатий - 5, Скоробогач - 10, Качал - 9, Качан 8* тощо. Перші властиві західноукраїнським говіркам, другі - східноукраїнським.

Це ж фонетичне явище маємо і з початковим "О" та "А": *Олександренко* з варіантами - 3 прізвищ, *Александренко - 12, Овдієнко - 20, Авдієнко - 6, Онанченко - 24, Ананченко - 6, Оксаків - 3, Аксаченко - 1, Ольшанський - 1, Альшанський*

- 1 тощо. Відомо, що "акання" характерне для поліських говірок. Тим часом жодного з поширених прізвищ, які б починалися літерою "А" - Олійник, Онищенко, Олексенко тощо. Водночас зустрічається історичний топонім "Озівський".

У реєстрі подано чимало прізвищ північно-поліських говірок з "аканням" - Вароненко, Гарбаченко, Ганчар, Саратина, Шарамет, Кавганенко, Альшанська, Баришпольченко, Ігатинський. Водночас тут зафіксовано літеру "а", яка у вимові наддніпрянських говірок наближається до "о" - Бондоренко, Гольченко, Горбузенко, Горкавий, Горкуша, Заподинець, Самохволенко, Сколозубенко, Хоритон. До речі, 55 прізвищ - Горкавий, Горкуша, Горкавець, Горкушенко і под. подано через "о", і лише один раз "Гаркуша" через "а", що стало літературною нормою. Також у реєстрі нараховується 74 прізвища "Гарасименко" з варіантами, поданими через "а", не рахуючи сотні імен і жодного "Герасименко". Дванадцять написань зустрічається прізвище "Иленко" і лише один раз "Ильенко". До речі, в імені Илля і прізвищі Иленко дуже часто літера "л" подвоюється - Илля.

На сторінках реєстру досить широко відображено місцеву вимову, переважно ненаголошеного "о", а також "у", характерних для південно-західної та північно-західної говірок. Це явище діалектологи і лінгвісти визначають як перехід "о" в "у": Животовський - 16 прізвищ, Животувський - 1; Богун - 20, Бугун - 1; Отрошенко - 10, Отрущенко - 6; Полтавець - 2, Пултавець - 4; Соломка - 11, Суломка - 1; Хоружий - 19, Хуружий - 1; Ярмошенко - 126, Ярмушенко - 1. Зафіксовано й зрівноважене вживання цих форм - Оноприенко - 21 прізвище і Онуприенко - 10; Удоденко - 3, Удуденко - 2 (самець і самка), Курочка - 1, Куручка - 1; і тільки південно-західного наріччя - Кугут - 4 прізвища.

Приклади місцевої вимови, які відступають від норм сучасного правопису, тобто перехід "у" в "о" - Бовкуненко - 1, Бовконенко - 2; Ворвуль - 2, Ворволь - 6; Цибульченко - 27, Цибольченко - 2; Чепурний - 1, Чепорний - 1; Чугуєвець - 13, Чугоєвець - 1; Шульженко - 10, Шольженко - 2; Обухівський - 3, Обохівський - 1; Проскурненко - 65, Проскорненко - 1 тощо. Як бачимо, говіркові форми наведених вище слів у порівнянні з сучасними літературними, займають незначне

місце.

В реєстрі широко відбито варіанти місцевої вимови йотованих - "Я", "Ю", "Є", характерної для південно-західних і північно-західних говірок - Євтушенко - 32 прізвища, Явтушенко - 3; Єлецький - 6; Євченко - 3 тощо. Майже пропорційне число маємо у прізвищах - Євхименко - 47, Юхименко - 57. Значно переважає початкове "Я" у прізвищах Ярмоленко - 125, Єрмаченко - 12, Яременко - 101. Єременко - 21, Веремієнко - 6; Яценко - 117, Єщенко - 7; Якименко - 80, Єкимович - 1; Ярошенко - 81, Яхненко - 39, Єхненко - 2, одиноке Єценко тощо.

Всі говіркові варіанти відображено у прізвищі, утвореному від імені "Йосип" - Йосипенко - 7, Єсипенко - 13, Юсипенко - 14, Осипенко - 10. Однак найпоширенішим було і залишається на західноукраїнських землях варіантне ім'я "Юсько", від якого утворено 116 прізвищ Ющенко. Одне прізвище зустрічається з початковим "Г" - Ісупенко. Цю ж вимову подибуємо і в кількох інших прізвищах - Ігатинський - 6, Яготинський - 3; Іхненко (Яхненко) - 1, Іценко (Яценко) - 1. Останнє прізвище історики помилково визначають як єврейське. Зустрічаємо й одне Єаценко тощо. Від імені Євген утворено прізвище Гененко.

Маємо також паралельні форми прізвищ з початковим "О" та "Є" - Євсієнко - 23, Овсієнко 5, водночас тільки одну форму Охрієнко - 52 і жодної Єфреєнко, Єрофієнко, Ієремієнко тощо. В окремих прізвищах зафіксована йотація початкового "А" - Ядаєнко, Яртем, Андрій.

Як на початку, так і в середині слів, у реєстрі зустрічається приставне "В" - Вакуленко - 24 прізвища, Акуленко - 1; Веремієнко - 6; переважно по одному разу - Варбуз, Вівчар, Ватаманенко, Вонтоненко, Ворленко, Вурбаненко, Вульшанський, Радивоненко, Семивон тощо. Також приставне "В" зустрічається і в іменах: Вонтун. Зрідка передано в реєстрі і приставне "Г" - Гуманський, Гандрієнко, Гаценко, Госип, Госипенко, Гадей тощо.

В реєстрі, як і в давньому письмі в цілому, згідно з живою вимовою може випускатися літера "Й". Це фонетичне явище відображене в прізвищах та іменах: Прима - 10, прізвищ, Прийма - 11, Гадученко - 2, Гайдученко - 41; Гадаренко - 1, Баструченко - 1 тощо.

Тільки зрідка знаходимо в реєстрі оглушення дзвінких приголосних: Глаткий, Медвітченко, Дутка, Волоцько, Ратченко, Тулюпенко тощо. Ця фонетична риса властива південно-західним говіркам.

З погляду сучасного правопису важливо, що писарі послідовно у 170 прізвищах писали префікс "Без -": Безпоясенко, Безпосло, Безпечний, Безпальчий, Беззубенко, Безкищенко, Безкороговний, Безсало, Безсмертинко, Безсокирний тощо. Під час написання префікса "Без -" Виговський і писарі, очевидно, опиралися на польську мову. Тому історично вмотивовано для українського сучасного правопису є написання префіксу "Без -". Префікс "Роз -" також зустрічається, за кількома винятками, в написанні прізвищ козацького реєстру.

Зрідка подибуємо дисиміляцію приголосних, послідовно в імені "Віктор", "Вихтенко", "Яхотинський" тощо, однак збережено старе написання "Дхоровський".

Буквосполучення "Ю" в давньому письмі, включаючи й писарів реєстру, і Тараса Шевченка, передавали пом'якшення попередніх приголосних; вона часто відповідала нашому "Ю". Однак її в реєстрі важко відчитати, бо вона нагадує зображення літери "Ю": Дюхтюренко, Дюхтеренко, Магльований, Маглюваний.

З метою розрізнення Виговський часто вдається до чисто формальних літерних засобів, таких, як подвоєння букв, різних форм їх зображення, надрядкових виносних літер - Бовван, Биличченко, Ізгровецький, Ічченко, М'яккий, Татаринченко, Калиничченко, Олесченко, Олеченко тощо. Написання Чигринченко, Чигиринченко, Чегринченко і подібні відповідали живій вимові українців різних країв. Часто для розрізнення зустрічається подвоєння приголосного "л" в імені "Илля" та в похідному від нього прізвищі "Илленко".

За аналогією до прикметників "Грузьський", "Запорозьський", "Забузський", "Збаразський", "Завацьський" і подібних утворено й синонім до прикметника "український" прикметник-етнонім "Русьський".

Іноколи для розрізнення козаків, що мали однакові імена і прізвища, додавали слово "другий", оскільки по батькові не вживалося: Гапон Великий другий, Іван Качало другий, Іван

Попенко другий. Ця традиція жила в галицьких школах до 1939 року, позаяк по батькові не вживалося.

У старому українському тексті протранскрибованому літерами польського алфавіту, часто подибуємо сплутування окремих українських звуків з близькими до них польськими. Це, зокрема, стосується нашого гортанного звука "Г" /гомоніти, гай, говорити/, якого не знає ні польська, ані російська звукова система. Український гортанний звук "Г" передають в польській мові через національну літеру "X" [ch]. Ця традиція позначилася і на передачі українських імен і прізвищ козацьких реєстрів 1581 та 1649 років. Очевидно, що козаки із реєстру 1649 року, прізвища яких передано замість української літери "Г" через польську "Ch", були вихідцями із суміжних із Польщею земель, або ж проживали в польському оточенні чи народилися в змішаних родинах. Це ж саме можна сказати і про писарів сотень і полків, які занесли їх до "Реєстру". Тому маємо паралельні написання: Ганків - Ханків, Галієнко - Халієнко, Ганчич - Ханчен, Галин - Халинич, Грицьченко - Хрицьченко і низку інших, зокрема й Ганенко (Ганненко). - Ханенко.

В зв'язку з останнім написанням цікавим є розглянути прізвище гетьмана Михайла Ханенка². Батько гетьмана, Стефан, ще за козацької доби Петра Сагайдачного служив у Запорозькому війську і потрапив до татарської неволі. Звідти його викупив польський староста, й Стефан одружився з його дочкою. Отже, маємо два аргументи для пояснення етимології написання "Ханенко" - польський і татарський, а також головну причину, чому майбутній гетьман Михайло дотримувався пропольської орієнтації. Для українського шляхтича - християнина чи людини з високою урядовою посадою ім'я "Ханенко" навряд чи було б оправданим. На нашу думку, перша літера його прізвища "Ханенко" є польським варіантом звуку "Г", яким починаються з два десятки прізвищ реєстру, утворених від "Ганни", "Гані". Адже Михайло був напівполяком і походив з родини, де, мабуть, панувала польська мова. В козацькому реєстрі прізвище "Ханенко" зустрічається один раз - Лаврін Ханенко - серед козаків Білоцерківського полку, краю, де мешкало тоді чи мало поляків. Таким чином, вважаємо, що справжнє прізвище Михайла Ханенка і всього роду Ханенків є Ганенко.

Згідно з вимогами мистецтва барокового письма подибуємо в реєстрі чимало неоднозначних, нечітких і невиразних універсальних зображень літер, які можна відчитувати як дві, три різні букви: А-И-Е, А-Л, У-ѣ, О-СО, П-К, Т-Г, Л-Г, Ф-Р, Е-Г, Ю-ЙО, ЙО-ГО, МО-ЛЮ, Г-Ч тощо (Губенко - Чубенко, Кайдашенко - Найдашенко, Федьченко - Редьченко, Гаценко - Яценко, Юсипенко - Йосипенко, Новаченко - Коваченко, Яцько - Янко, Суденко - Чуденко, Супрун - Чупрун, Петро - Питро тощо). Навіть графічне написання двох чи трьох літер в одному слові часто має відмінне зображення - Цароцьоценко, Кучуренко, Шчосчок, Козоризенко, Зезуля тощо. Майстри барокового письма редагували літери так, як в наш час редагують текст, шукаючи синонімів, щоб не повторювалися однакові слова в одному реченні. Таким чином, для барокового письма характерна емблематична мова, індивідуальна форма написання імен, особливо тих, котрі повторюються. З цією метою писарі створюють і використовують розмаїття і багатство форм зображень літер, куців і гірлянд букв, зокрема пов'язаних з надрядковим "Р". Усі літери мають по кілька, а окремі (Д,В,Б,Ж та ін.) по кільканадцять графічних зображень. Це ж стосується, хоч і меншою мірою, надрядкових, виносних літер: Н, В, Ц, Д, Т, Х, Ж, Л, Й, Г, Щ, які інколи не тільки важко, а й неможливо розрізнити і правильно прочитати слово - Швед - Швець, Каракутець - Каракутець, Кулинич - Кулиник, Мамбороденко - Майбороденко, Рибець - Рибень, Янко - Яцько, Грицько - Гричко, Водений - Воденик, Левонець - Левонен тощо. Навіть полки мають свої окремі, відмінні зображення окремих літер. Їх творив Виговський для відображення закону розрізнення, а також вимог барокового мистецтва. В кінці реєстрів семи полків і однієї сотні знаходимо сім різних підписів і криптонимів генерального писаря, восьмий, на останній сторінці реєстру, ще й польською мовою: Браславський, Білоцерківський, Уманський, Черкаський, Чернігівський - підписи, Київський, Кальницький, Лубенська сотня Миргородського полку.

Свою абетку Виговський та писарі творили на основі церковнослов'янського, грецького, латинського зображення літер, однак багато з них є витвором власної уяви і мис-

тецького таланту писарів, зокрема Виговського, котрий був на два десятки років молодший за гетьмана та багатьох козацьких старшин, служив писарем у різних канцеляріях. У такий спосіб він майстерно малював національний орнамент /рослинний і геометричний/ імен і прізвищ свого народу, його неповторність, що нагадує декоративне мистецтво, навіть прикмети візерунку східного письма.

Виговський створює літературні ребуси, які можуть вміщати в собі кілька різних за змістом слів, залежно від того, після якої літери у слові буде знесена виносна літера, як поділити словосполучення на слова - Олеченко - Олесеченко; - Ослеченко; Грицькозленко - Грицько Зленко і Гриць Козленко. Він навмисне подає гумористичні прізвища: Бакум Гулецькая, Федір Ольшанська, Васько Жуковська, Матвій Великий, Федір Воевоєвода тощо. Непристойних прізвищ зустрічаються одиниці - Пилип Пердимученко, Дупаченко, Йолоп, Хамунько. Мистецтво образної передачі прізвищ він, очевидно, здобув у київській колегії.

У живій українській мові завжди багато важила ритмомелодика, римування рядків, слів, як звукового явища. Вони підсилюють ідейне та емоційне звучання слів, їх музичальність, яка обумовлена чіткою вимовою всіх голосних звуків, спрощенням збігу приголосних, привертають пильну увагу слухача, легше запам'ятовуються. В реєстрі можна зустріти римування імен та прізвищ козаків: Іван Баран, Басман, Караван, Мовчан тощо; Івашко Ватажко, Іванець Туболец; Матвій Заморій, Лій, Постій; Павло Давло, Зятько; Василь Дзиль, Протас Мукотряс, Степан Скидан; Водоп'ян; Мартин Литвин, Роман Урван, Улас Крас, Гринець Козинець, Андрух Глух, Назар Золотар тощо.

Багато прізвищ, рідше імен передають національну вдачу, народний гумор, дотепність, морально-психологічну та естетичну інформацію про родинні і громадські взаємини наших далеких предків. У багатьох прізвищах впізнаємо жіночу ласку українки, пестливі виражальні засоби української мови: Квіточка, Охонько, Золотко, Зозулька, Писанка, Голубчик, Чудомій, Зірка, М'якенький, Смачний, Цибулечка, Бочечка, Діжечка, Каченя, Соменя, Руденький, Іванець, Іванчик, Матвієць, Лук'янець, Батькуненко тощо. Особливої материнської ніжності і любові сповнені імена їх синів:

Яременонько, Никинонько, Зелененький, Іваноньченко, Курилонько, Тимочко тощо. Перераховані форми імен навряд чи можна зустріти в давньому письмі, хіба що в записках народних пісень XIX ст. Мелодійністю української мови захоплювався французький офіцер і дипломат у Варшаві П'єр Шевальє, котрий 1645 року командував загоном козаків, що брали участь в облозі Дюнкерка. В своїх записках "Історія війни козаків проти Польщі" (Париж, 1663, 1668) він пише: "Мова козаків дуже ніжна і сповнена пестливих виразів та надзвичайно витончених зворотів"³.

Мистецьке барокове письмо було великим імпульсом для словотворення, збагачення фонетичних афіскально-суфіксальних засобів української мови тієї доби, який, на наш погляд, був багатший і вищий, ніж сьогодні. Скажімо, в реєстрі можна нарахувати до шести десятків форм і варіантів прізвищ, утворених від слова "ніс" /до речі, саме "ніс" у порівнянні з іншими частинами тіла вважався найбільшою окрасою середньовічної знаті/, що свідчить про могутні словотворчі можливості української мови в давні часи: Ніс, Безніс, Гарбоніс, Кривоніс, Лупиніс, Ломоніс, Нетриніс, Перебийніс, Носач, Красноносенко, Носуля, Носицький, Кирнус, Широносенко...

Приміром, від імені "Григорій" утворені такі прізвища: Гриценко, Грищенко, Гриньченко, Гриненко, Григоренко, Григоревич, Григоєнко, Григорець, Григір, Григорієвич, Григорів, Григорневич, Григорович, Гриневич, Гриненьченко, Гринець, Гринька, Гринцев, Гринців, Гринютенко, Гринященко, Гринь, Грисенко, Грихненко, Грищаченко, Грицев, Грицененко, Гриценків, Гриценченко, Грищина, Грицівченко, Грищютенко, Грицькевич, Грицьків, Гриківський, Грицько, Грицькович, Грищюта, Грицьченко, Гричас, Гриченко, Гричкань, Гричків, Гричченко, Гришаєвич, Гришаєнко, Гришай, Грищенко, Гришів, Гришків, Гришко, Гришкович, Гришук, Грищанко, Грищенко, Гришин, Гришчишин, Григорієвич. Подібних варіантів прізвищ, утворених і від інших слів, надто багато, вони зустрічаються на всіх сторінках реєстру досить рівномірно.

Можна ілюструвати місцеві говіркові фонетичні риси української мови початку XVII ст. десятками і сотнями інших

прикладів - Зозуля, Зазуля, Зезуля, Зезюля, Дзедзуленко, Чайка, Чайченко, Чийка тощо.

Реєстр сповнений багатством синонімики живої української мови, різних варіантів місцевих говірок: тут і Балакало, і Говір, і Гутаренко, і Розмова, і Повідайло, і Штокало, і Говоруха, і Дзекало, а також Непитайло, Глагольченко, Пустогвар тощо і подібні гнізда від інших слів.

Важливо, що в козацькому документі зафіксовано сотні унікальних прізвищ, утворених від займенників, прислівників, словосполучень, особливо вигуків. Ставши прізвиськами, а згодом і прізвищами, вони одержали форми відмінювання, інколи змінили й наголос. Прізвища займенникового походження: Аз /можливо, утворене від церковнослов'янської букви "Аз"/, Нетенко, Нічоговський, Себтій, Тебеченко, Тенетенко, Тикаєнко, Тотій, Товаряцький, Чомак, Чомгаченко, Чомкало, Чомлежний, Шокаленко, Штокаленко тощо.

Авторитетний дослідник сучасної української антропонімії Юліян Редько зазначає, що "прізвищ, які виникли з прислівників, усього кілька"⁴. Тим часом у реєстрі їх можна нарахувати понад два десятки: Невгад, Нема, Нетреба, Нетребенко, Пододня, Раз, Теперенко, Туака, Тутченко, Тутенко, Ломакатрохий, Дупера, Нетераз /полонізм/, Троханенко.

З точки зору історії української мови особливо цінним є ряд прізвищ, утворених від вигуків. Як пише Редько, прізвища відвигуківі також рідкісні у нашій антропонімії⁵. Адже вигуки морфологічно не розкладаються, вони не мають лексичного значення, граматичних категорій. Як слова прадавньої української звукової системи, вигуки разом з інтонацією, іноді й мімікою, жестами виражають емоції українця, не називаючи їх, відтворюють нечленороздільні національні звуки. Вигуки в мові виступають заміниками речень. У школі вивчають тільки ті слова, які є спільними для східнослов'янських та індо-європейських мов, але чомусь замовчують ті слова і мовні явища, котрі є виключно національними. У реєстрі відвигуківих прізвищ (прізвиськ) нараховується близько п'яти десятків: Бемкало, Галакало, Гайдморенко, Гакало, Гейганко, Генаколо, Гивканенко, Гетькало, Гогокало, Гойченко, Гойда, Гопкало, Гоця, Гупало, Гегун, Гвалт, Гонгало, Какаріченко, Кукуріко, Дзень, Охонько, Тарадара, Тарарам, Таратута, Уханенко, Хихаленко, Цись, Чук,

Шелеп, Шмигельський тощо. Кілька прізвищ утворено і від часток, які можна визначити як вигуки: Хай, Нехайко, Нехайський, Тільченко і двоє сполучників - Кобиз, Якало тощо.

До прізвищ (прізвиськ), утворених від вигуків, слід зарахувати й такі слова та словосполуки, що виражають старовинні привітання, прощання, здивування: Божеборонь, Молибог, Простебіг, Здоровко, Батькуненько, Добродій тощо. Подібні прізвиська надавалися людям, які часто без потреби повторювали згадані слова.

Щодо історії виникнення та поширення південно-східної говірки в Середній Наддніпрянщині вчені висувають різні думки, існують неоднозначні погляди, оскільки його діалектні риси в давніх пам'ятках виявляються скупо, найменше. Яскравіше вони простежуються в дрібних документах переважно з початку XVII ст.⁶ Тим часом козацький реєстр щедро виявляє майже всі говіркові риси цього діалекту, поряд із діалектними особливостями південно-західної та північної говірок. У середньовіччі землі середньонаддніпрянських говірок у діалектному відношенні були більш строкатими. Це пояснюється дозаселенням Середньої Наддніпрянщини, значним припливом у ці краї населення з південно-західних і північних етнічних територій. Про це яскраво і переконливо свідчать імена та прізвища козацьких полків. Отже, маємо документальні аргументи і всі підстави характеризувати повнокровне життя південно-східного наріччя в давні часи.

Властиві українцям прізвища та імена з козацького реєстру 1649 року, мізерна кількість іншомовних імен (національне походження козака слід визначати не за прізвищем, а за хрещеним ім'ям), наявність на всій території держави суфікса -енко, який є візитною карточкою українця і сьогодні. І складав він тоді 60%* від загального числа козацьких прізвищ, назви сіл, містечок, міст, річок, та рівномірне вживання повсюдно справді притаманних українцям імен та прізвищ, все це переконливо і незаперечно засвідчує етнічну однорідність і давнє закорінення українців у Наддніпров'ї та інших наших етнічних землях, що сягає далеко поза істо-

* Сьогодні в цих же краях Наддніпрянщини внаслідок русифікації, денационалізації, голодоморів, переселень, воєн суфікс -енко за підрахунками Юлія Редька впав до 25%.

ричну добу Київської Русі. Хоча "Реєстр" складала на землях Наддніпрянської України, він зберіг дуже багато імен та прізвищ, які і досі живуть у найвіддаленіших західноукраїнських селах і містах. І після втрати княжої держави український народ відчував свою політичну єдність, однорідність. Його єднала історія і культура Київської держави і пізніших часів, православна віра, мова, психологія, звичаї, пісня, чесна хліборобська праця, яку він захищав віками від нашествия своїх сусідів. Він віками був господарем на своїй землі і мріяв про відродження своєї суверенної держави.

Отож, маємо надто важливий доказ - національний паспорт, щоб заперечити великодержавні шовіністичні російські та польські "теорії", починаючи від Михайла Погодіна, Олексія Соболевського, Францішка Равіти-Гавронського та Людвіга Кубалі й їхніх учнів, включаючи наших сьогоднішніх доморощених, хто пише про начебто запустіння наддніпрянських просторів після татаро-монгольської навали 1240 року аж до XIV-XV століть і прихід сюди українців з під Карпат, які начебто дали нашій державі тільки своє ім'я. Деякі з них намагаються "доводити", що внаслідок Переяславської Ради 1654 року росіяни вернулися на свої прадідівські землі. В українській історіографії проти цих псевдонаучних висновків рішуче виступив автор "Історії русів" Григорій Политка, Михайло Максимович і, зокрема, Тарас Шевченко:

... Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може й справді!
Нехай так і буде!
Так сміються з України
Сторонні люде!
("Стоїть в селі Суботові")⁷

Вісімдесят тисяч національних імен та прізвищ (а насправді майже півмільйонного населення), які вимовляються щохвилини впродовж багатьох століть - це основна частина словникового багатства національної мови. Реєстр нараховує понад п'ять тисяч слів. Їхній неповторний фонетичний і

музичний ритмічний лад, могутня словотворча сила, граматичні закони і чіткі форми зайвий раз доводять, що українська мова тих часів була давно впорядкована, жила місцевими говірками, зрідка й чужоземним запозиченнями, була однією з найбагатших і наймелодійніших у світі. Так твердив 1657 року турецький мандрівник Елія Челебі, який в той час подорожував по Україні. Він писав: "Українці - стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші"⁸.

Козацький реєстр 1649 року спростовує голослівні вигадки про те, що українська мова виникла у XIV- XVI ст., зокрема, її лексичний склад. На цю добу начебто припадає й становлення української народності. Такі довольні "теорії" російської та советської мовознавчої та історичної науки навмисне заплутували і спростили саму проблему утворення українського етносу та його мови, зв'язавши їх чомусь з добою зміцнення Московської централізованої держави і утворення російської народності. У цей час існують інші народи - польський, чеський, болгарський - наші сусіди, а українці і білоруси тримаються начебто на рівні населення.

Цей загальнонаціональний диктант, який складався з імен, прізвищ, місць народження, можна вказати й десятиріч-кінця XVI - перших двох XVII ст. - зрідка інших родових понять, український народ виконав на "відмінно", не пропустивши жодної літери, жодного складу, розкривши всі звукові й словотворчі закони рідної мови в цілому від Дністра до Дінця і значно далі (Русин, Волинець, Поліщук, Подолян, Покутняк, Полянин, Забузький, Галицький, Дінець). Тому цей документ - виняткове і єдине в своєму роді джерело, яке відобразило в один час мову української нації на великих просторах Української козацької держави.

Вплив фонетичного козацького барокового письма на утвердження фонетичного правопису української мови мав свої плідні наслідки в наступні два сторіччя. З українським фонетичним письмом жорстоку боротьбу вів російський царат, видаючи проти нього свої таємні і відкриті укази і циркуляри. Іван Франко наголошував, що фонетичне письмо є однією з найхарактерніших ознак національної літератури, його органічного зв'язку з живою мовою народу, тоді як іс-

торично-етимологічний правопис втілює в собі схоластичність книжності письменників і вчених, що цуралися мови рідного народу. І в наші дні в Україні й поза її межами є спроби "москвофілів", агентів Росії відродити історико-етимологічний правопис в його російському варіанті, щоб завдати культурному будівництву. Й наші доморошені академіки голослівно заявляють, що начебто в часи Хмельницького не було української мови, що реєстр складено чужою мовою і його треба перекладати українською. Як же тоді перекласти українською мовою імена та прізвища козаків: Тараса Шевченка, Василя Симоненка, Івана Світличного, Левка Лук'яненка, Довженка, Квітки, Куліша...

Козацький "Реєстр" 1649 року чи не перша серйозна пам'ятка живої національної мови, в якій за півтора сторіччя до Івана Котляревського зафіксовано понад п'ять тисяч добірних, вишуканих слів рідної мови, її історичний дух. Він засвідчив багатовікове існування неповторної національної звукової системи, відображеної в сотнях дохристиянських імен.

¹ Медведьев Ф.П. Історична граматики української мови. Харків, 1955. С. 43, 88, 105-108.

² Див.: Дзира Ярослав. Михайло Ханенко // Гетьмани України. К., 1991. С. 95.

³ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960. С. 49.

⁴ Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. К. 1966. С. 180.

⁵ Там само. С. 181.

⁶ Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. К., 1991. С. 19.

⁷ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах. Т. 1. К., 1963. С. 307.

⁸ Челеби Елія. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. I. Земли Молдавии и Украины. М., 1961. С. 329.

ЗАУВАЖЕННЯ

стосовно правил і практики археографічного видання
"Реєстру Війська Запорозького",
здійсненого "Науковою думкою" 1995 р.
та інших академічних видань цього ж видавництва

Археографічні інтереси істориків, літературознавців та інших фахівців суспільних наук, з одного боку, і мовознавців - з другого, не завжди збігаються, а інколи вони прямо протилежні. Тому критерії відбору історичних пам'яток, їх списків, мовні принципи видань тяжко узгодити. Історика, літературознавця цікавлять, насамперед, смислові, наукові, художньо-ідейні явища і факти пам'ятки, а мовознавця - суто мовні, палеографа - палеографічні.

Кожна історична пам'ятка вимагає своїх конкретних правил передачі її тексту, які ґрунтуються на характері її письма, часі створення. Скажімо, публікацію пам'яток Київської Русі найкраще здійснювати фототипічним способом, паралельно додавши текст відтворений методом транслітерації. Тимчасом українські пам'ятки XVI-XVIII століть, написані живою українською мовою, безперечно, треба видавати методом транскрипції або ж для вузького фахівця й фототипічним способом, як це, наприклад, зроблено із творчою спадщиною Тараса Шевченка. У цьому ряду видатних історичних пам'яток, створених живою українською мовою середини XVII ст. виділяється і "Реєстр всього Війська Запорозького" (1649р.). Склали реєстр козацькі писарі безпосередньо на місцях із уст козаків. Остаточно оформив його Іван Виговський та кілька інших писарів, застосувавши фонетичний правопис, не вживши в написанні сорока тисяч імен і стільки ж прізвищ жодної титли чи іншого скорочення, а також за мізерними винятками й кириличних літер, що вийшли з ужитку. Отже, цю історичну пам'ятку живої української мови можна публікувати тільки методом транскрипції або ж фототипічним способом, ідеально - обома водночас.

Метод копіювальної транслітерації, до якої вдалися археографи, непридатний для видання цієї пам'ятки, оскільки він спотворив живу мову, якою вона створена.

В давньому українському письмі слова фактично позначалися тими ж кириличними буквами, що й в тодішній російській та білоруській мовах, але відчитування окремих голосних букв було різне: "Е", яке зберігало грецьке, латинське й кириличне зображення могло відчуватися як "Е" і "Є", особливо після голосних літер, а також "И", як "І" та "Ы". Особливо це стосується літери "Ѣ", яка в українській мові позначала голосний "І", а в північних говірках дифтонг "ІЕ" або ж не під наголосом "Е" - дієд, хлієб, лієс; дєдєк, пєсєк, мєшєк. Ще в пам'ятках Київської Русі широко вживається характерне тільки для української мови "І", а також зімкнений приголосний "Г".

На жаль, наші історики - археографи і досі остаточно не виробили своїх фахових правил передачі давнього письма, які б задовольняли вимоги національного джерелознавства, щоб читач міг сприймати його як україномовне. Загально відомо, що звукова система давньоукраїнської мови розходилася з алфавітною, тому написання літер, зокрема голосних, не відповідає звукам, або ж відтворює місцеву вимову. Один звук міг позначатися багатьма графічними знаками і не тільки кириличної азбуки.

Давня українська мова у великій мірі не вивільнена від рамок умовності, вироблених традиційним церковнослов'янським письмом. Це стосується також передачі пом'якшення в кінці і в середині слів, бо і в різних діалектах української мови вони і досі вимовляються водночас м'яко і твердо.

Вже чотири десятиріччя, публікуючи джерела XVII-XVIII ст. історики, літературознавці користуються переважно вузько фаховими "Правилами видання пам'яток української мови XIV-XVIII ст." (К., 1961 р.), що їх виробили на основі російських правил київські мовознавці В. Русанівський і М. Пешак. За твердженням укладачів, їх правила мають "задовольнити потреби насамперед мовознавчих досліджень", тобто основна увага у них звертається на вибіркове копіювання графічно-алфавітної системи оригіналу пам'ятки, "на зображення тих форм кириличних літер, які

вийшли з ужитку, а також окремих латинських, які зустрічаються в старому письмі". Щодо відтворення найхарактерніших фонетичних рис давнього українського письма правила мовознавців мають серйозні недоліки, які спотворюють фонетичні і граматичні норми давньої української мови.

1. У них нічого не сказано про існування давньої української літери йотованого "ї", яка, починаючи, від "Ізборника Святослава" (1076 р.), мала понад десять різних зображень і властива тільки українській абетці і живій мові. Часто й графічне зображення передають спотворено через "й": "віри нашой греческой", "Киевской духовной академии" тощо. Тільки останнім часом почали відтворювати "ї", як його зображували в XVII ст. "й", водночас і в сучасній формі "і".

2. Серйозним недоліком "Правил" є твердження мовознавців-упорядників щодо виносного "й": "Усі варіанти "й" відповідають аналогічним варіантам виносного "и" (і), і в зв'язку з цим їх прийняло передавати звичайним "и", винесеним у рядок і поданим у дужках: переречоны(и)...которы(и), Во(и)цехови, Трубелски(и)" (с. 46).

Насправді давнє українське письмо не знає виносних голосних літер, а тільки приголосні. Це застереження мовознавців спричинилося до того, що на сторінках академічних видань читач не зустріне жодної літери "й": Билыи город, воевода снятинський, воит колимиський, Рускии, Михайло, Білецкии Іван ("Словник староукраїнської мови" XIV-XV ст., К., 1976). Потомъ послал Левъ къ Владимиру епископа Премышльского Мемнона, Который, принятыи честно и посаженый, почал мовити Владимиру: Братъ твої Левъ кланяється тобѣ и мовить, ижъ твої стрій, а мої отецъ, король Данило в Холмі лежить и братъ мої, а твої Шварно и иншиї... (Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. С. 165); Полк Чегиринскии, Богдан Хмельницкии, Іван Чернята обознии, Воисковии, Олииник, Кииченко, Маидинскии, Муисеи і тисячі інших (Реєстр Війська Запорозького).

3. Невиправданими є рекомендації мовознавців передавати давні графічні зображення літери "Е", "Є" лише однією грецькою літерою "ε", яка в давньому письмі після голосних вимовлялась як "Є", а між приголосними як "Е". У такому варіанті, який пропонують мовознавці, текст пам'ятки

асоціюється в читача з російським письмом і він його читає по-російськи. Ця давня традиція грецького "ε" як "є" жила до недавнього часу в Західній Україні. На сторінках реєстру 1649 року зустрічаються грецьке, кириличне, латинське зображення цієї літери. Тим часом упорядники, копіюючи текст, передають їх сучасними "Е" і грецьким "ε". Отже, читач зустрічає тисячі написань: Тарас Шевченко, Тетеренко. Березенко, Зеленко, Степаненко, Хвесенко, Семененко, Андреевич, Нестер, Кисел, Сергиенко, Саєнко, Петро...

4. Серйозним недоліком правил мовознавців є також застереження археографам не пом'якшувати слів м'якої групи іменників та інших частин мови у тих випадках, коли прикінцева літера слова виносна або ж позначена "ъ", навіть якщо зустрічаються паралельні написання з м'яким знаком і з твердим. Взагалі археографи, за винятком окремих мовознавців і то до останнього часу, не вміють в давньому письмі розрізнати "ъ" від "ь". Тому на сторінках академічних археографічних видань мовознавців зустрічаємо видруккованими сучасними літерами слова: воронии кон, (вороний кінь), великии княз (великий князь), тест (тесть) тощо.

На сторінках реєстру подібних спотворених написань також тисячі, хоч для полегшення читачеві можна було їх позначити курсивним "ь" чи якимось інакше: Стас (Стась), Васил (Василь), Лес (Лесь), Ковал (Коваль), Ляхів зат, Іванец, Карпец, Онучків зат, Мац (Маць), Кисел, Москал, Полторабатка, Митко (Митько), Панко (Панько)...

5. Правила мовознавців зобов'язують археографів сліпо копіювати старі кириличні літери, що були характерними для письма біблійних книг, а в світському письмі втратили своє значення і вийшли з ужитку. Йдеться про фіту, омегу, іжицю, юси, ксі, псі. Без потреби археографи реєстру послідовно зберігають старе "ω" і фіту "ϑ" зрідка і інші букви. Також без потреби зберігають латинське написання "Z" і "N".

Це питання слід висвітлювати в палеографічній передмові, а не засівати сторінки пам'яток XVII-XVIII ст. цими літерами. Адже їх зрідка вживав у своїх творах ще й Тарас Шевченко та інші культурні діячі.

Згадані вади і рекомендації "Правил", що їх опрацьовували мовознавці В. Русанівський і М. Пещак, спричинилися до того, що на сторінках книжок, що їх видає "Наукова

Лашенко - 32, Левченко - 122, Левоненко - 20, Лесенко - 25, Лещенко - 58, Лисий - 79, Лисенко - 20, Литвин - 26, Литвиненко - 39, Логвиненко - 34, Лукашенко - 40, Лук'яненко - 92, Лук'янович - 18, Луценко - 42, Лучченко - 23; Ляшенко-9.

Мельник - 39, Мельниченко - 63, Микитенко - 100, Миколашенко - 33, Михайленко - 110, Михайлович - 41, Михненко - 40, Міщенко - 168, Москаленко - 62, Москаль - 132, Макаренко - 69, Максименко - 114, Максимович - 29, Мартиненко - 116, Мартинович - 25, Марченко - 109, Матвієнко - 111, Матвієвич - 18, Матвієнко - 20, Матюшенко - 19, Матяшенко - 45, Маценко - 29, Назаренко - 40, Науменко - 40, Нестеренко - 62, Ничипоренко - 62, Олексенко - 56, Олексієвич - 13, Олексієнко - 54, Олещенко - 63, Омеляненко - 71, Омелянович - 20, Омельченко - 30, Онищенко - 80, Опанасенко - 44, Опанасович - 19, Оприщенко - 19, Остапенко - 76, Остапович - 11, Охріменко - 43;

Павленко - 199, Павлович - 37, Панасенко - 27, Паньченко - 58, Пархоменко - 50, Педоренко - 20, Петренко - 213, Петрашенко - 19, Пилипенко - 112, Пінчук - 13, Попенко - 34, Попович - 51, Паламаренко - 14, Прокопенко - 65, Проскуренко - 61, Проценко - 68, Радченко - 65, Рибальченко - 17, Романенко - 98, Романович - 24, Руденко - 32, Рудий - 64, Рудиченко - 10, Рудченко - 30, Русин - 3, Русиненко - 5, Савенко - 37, Савченко - 145, Сахненко - 94, Семенченко - 144, Семенко - 10, Семенович - 73, Семченко - 14, Семяненко - 10, Сененко - 43, Сеньченко - 45, Сергієнко - 78, Сидоренко - 98, Сидорович - 16, Скрипка - 18, Скрипченко - 39, Стасенко - 62, Степаненко - 143, Степанович - 36, Стеценко - 56, Сторож - 36, Стороженко - 17;

Тарасенко - 46, Терещенко - 42, Тимошенко - 99, Тимченко - 55, Тищенко - 78, Ткач - 12, Ткаченко - 10, Трохименко - 74, Трохимович - 15, Трушенко - 29, Уласенко - 59, Федоренко - 205, Федорович - 51, Федьченко - 43, Фесенко - 23, Филоненко - 27, Хведоренко - 50, Харченко - 56, Хведорович - 32, Хведьченко - 33, Хвесенко - 20, Хильченко - 35, Хоменко - 114, Хурсенко - 34, Чорний - 106, Чорнищенко - 15, Чорномаз - 13, Чорномазенко - 11, Чорнушенко - 10, Швець - 21, Шевченко - 32, Шепеленко - 18, Шило - 27, Шиленко - 11, Шостак - 16, Шульга - 68, Шульженко - 31, Щербаненко

- 12, Щербань - 47, Щербиненко - 40, Щербина - 84, Юрченко - 100, Юхненко - 32, Ющенко - 109, Якименко - 66, Яковенко - 82, Якубенко - 30, Яненко - 14, Янченко - 26, Яременко - 78, Ярмаченко - 40, Ярмоленко - 61, Ярошенко - 70, Яхненко - 34, Яценко - 119, Яцькович - 40, Ященко - 113.

Найпоширенішими чоловічими іменами реєстру були - Іван, Василь, Федір, Степан, Грицько, Михайло, Семен, Андрій, Яцько, а також Богдан, Гаврило, Гарасим, Данило, Дмитро, Кирило, Клим, Кузьма, Лаврін, Левко, Микита, Микола, Максим, Марко, Матвій, Олекса, Омелько, Павло, Петро, Пилип, Роман, Сава, Семен, Сидір, Тарас, Тиміш, Трохим, Хома, Юрко, Юсько, Яким, Ярема, Ясько тощо та їх чисельні народні варіанти, аж до односкладних форм - Вась, Мись, Лесь, Кузь, Тим, Сень, Дань, Пань...

Найулюбленіші жіночі імена цієї ж доби: Марія, Ганна, Настя, Гапка, Катерина, Йовдоха, Тодоська, Параска тощо.

Іван Дзира

ТЕМАТИКА КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСІВ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДИНИ - ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ ст.

Провідне місце в історико-літературних творах 30-80 -х рр. ХVІІІ ст., складених на території Лівобережної України, займає військово-політична тематика, що було природно для цієї епохи й відповідного рівня розвитку національної історичної науки. З іншого боку це обумовлювалося не лише характером історіографії, а й бурхливими подіями Національно-визвольної війни, руїни, Північної та російсько-турецької воєн першої пол. ХVІІІ ст., які закривали собою інші прояви національного життя. Як зазначає Михайло Грушевський, славнозвісний стан козацьких канцеляристів "береться після падіння Мазепи за занедбану київськими богословами історичну працю, зосереджуючи всю увагу не на добі княжої Русі, якою захоплювалися останні, а на подіях ХVІІ століття - боротьби козацтва з Польщею"¹.

У зв'язку з цим корінним чином змінилися погляди на